

STOWARZYSZENIE PAX JAKO INSTYTUCJA PAMIĘCI ZBIOROWEJ

Streszczenie

Stowarzyszenie PAX to organizacja, której geneza wywodzi się ze środowiska skupionego po II wojnie światowej wokół Bolesława Piaseckiego i nazywanego powszechnie – od nazwy wydawanego przez nich od 1945 r. tygodnika – grupą „Dziś i Jutro”. Formalnie Stowarzyszenie PAX zostało zarejestrowane 9 kwietnia 1952 r. Organizacja ta jawnie kolaborowała z władzami komunistycznymi. Mimo to przygarniała w swoje szeregi byłych żołnierzy Armii Krajowej, podziemia niepodległościowego oraz tych, którzy ze względu na działalność antykomunistyczną nie mogli znaleźć zatrudnienia. Prowadzony przez Stowarzyszenie PAX Instytut Wydawniczy był w rządzonym przez komunistów kraju jedynym miejscem, gdzie obok publikacji o charakterze religijnym mogły na szerszą skalę ukazywać się wspomnienia i książki dotyczące Armii Krajowej i Powstania Warszawskiego. W ten sposób Stowarzyszenie PAX pielęgnowało pamięć o bohaterach, o których zabraniała pisać komunistyczna cenzura.

68

Słowa kluczowe

Stowarzyszenie PAX, Instytut Wydawniczy PAX, Nagroda im. Włodzimierza Pietrzaka, żołnierze wyklęci, pamięć

Stowarzyszenie PAX było organizacją katolików świeckich utworzoną przez Bolesława Piaseckiego i środowisko skupione wokół niego po II wojnie światowej. Początkowo działało jako grupa „Dziś i Jutro” – od tytułu tygodnika wydawanego przez nich od listopada 1945 r. Formalnie Stowarzyszenie PAX zostało zarejestrowane 9 kwietnia 1952 r. Organizacja ta współpracowała z władzami komunistycznymi

* **Cecylia Kuta** – doktor, historyk, pracownik Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Krakowie. Badacz dziejów organizacji katolików świeckich po II wojnie światowej, środowisk twórczych oraz opozycji w PRL. Opublikowała kilkanaście artykułów naukowych i popularnonaukowych. Autorka m.in. monografii „Działacze” i „Pismaki”. *Aparat bezpieczeństwa wobec organizacji katolików świeckich w Krakowie w latach 1957–1989.*

i była wykorzystywana przez nie do rozbijania Kościoła katolickiego w Polsce.

Założyciel i długoletni przywódca Stowarzyszenia PAX – Bolesław Piasecki (1915–1979) przed wojną stał na czele faszystowskiej organizacji Obóz Narodowo-Radykalny – Falanga (ONR-Falanga – od nazwy wydawanego czasopisma) (Rudnicki 1985). Podczas wojny kierował Konfederacją Narodu – antykomunistycznym ugrupowaniem zbrojnym i był dowódcą oddziału partyzanckiego, który walczył z Niemcami, a od pewnego momentu również z Sowiecami. W listopadzie 1944 r. znalazł się w rękach NKWD. Uratował jednak życie i w wyniku pertraktacji z głównym pełnomocnikiem NKWD na Polskę, generałem Iwanem Aleksandrowiczem Sierowem, zorganizował „ruch katolików społecznie postępowych” (Dudek, Pytel 1990; Majchrowski 1984; Micewski 1978; Przetakiewicz 1994; IPN BU 01305/676). W rozmowie ze Stefanem Kisielewskim przeprowadzonej wkrótce po zwolnieniu z aresztu Piasecki miał powiedzieć: „Bolszewicy weszli tu i nie wyjdą stąd wcześniej niż po 50 latach, więc... resztę sobie dośpiwajcie” (Bankowicz 1996: 53).

W nowej rzeczywistości starał się więc znaleźć miejsce dla siebie. Głównym założeniem jego ugrupowania była wiara w możliwość pogodzenia katolicyzmu z ustrojem socjalistycznym. Lansując teorię wieloświatopoglądowości, propagowano ideę współpracy katolików z marksistami. Na przestrzeni kolejnych lat grupa Piaseckiego, akceptując założenia ideowe komunizmu, otrzymywała od władz kolejne koncesje pozwalające na rozbudowę organizacji i tworzenie własnych placówek: od 1947 r. posiadała swą reprezentację w sejmie, własną spółkę wydawniczą, a następnie Instytut Wydawniczy PAX, natomiast w kolejnych latach oprócz tygodnika „Dziś i Jutro” uzyskała koncesje na wydawanie innych pism, m.in. dziennika „Słowo Powszechne”, tygodników „Kierunki” i „WTK” oraz miesięcznika „Życie i Myśl”. Ponadto kierowane przez Piaseckiego ugrupowanie prowadziło własną szkołę – męskie Liceum im. św. Augustyna w Warszawie. Było również właścicielem dwóch potężnych central przemysłowo-handlowych: „Inco” – prowadzącego produkcję w branży chemicznej, metalowej, drzewnej i szklanej oraz „Veritas” – która zajmowała się handlem dewocjonaliami oraz wyrobami rękodzieła artystycznego, zarówno w obrębie krajowym jak i zagranicznym, oraz sprzedażą wydawnictw katolickich i kolportażem prasy katolickiej. Było to wówczas ewenementem w całym bloku wschodnim i powodowało, że PAX był nazywany państwem w państwie, jedynym prywatnym koncernem kapitalistycznym od Łaby do Władywostoku (Dudek 2013: 75).

Parasol ochronny PAX-u

Pozytywnym aspektem działalności Bolesława Piaseckiego i jego ugrupowania były liczne interwencje u władz w sprawie uwolnienia przetrzymywanych w aresztach więźniów politycznych. Antoni Dudek i Grzegorz Pytel (1990: 175) podkreślają: „Trudno doprawdy dzisiaj ustalić rzeczywistą liczbę i skuteczność tych interwencji. Sam Piasecki po latach stwierdził, że w sprawach akowskich było 400–500 skutecznych interwencji”.

Najbardziej znany jest przykład pisarza Pawła Jasienicy (właściwe nazwisko Leon Lech Beynar). Był on oficerem Armii Krajowej, uczestniczył w operacji wyzwolenia Wilna, a po rozbiciu wileńskiej AK przez Sowieców, członkiem oddziału mjr. Zygmunta Szendzielarza „Łupaszki”, dowódcy partyzanckiego ugrupowania walczącego na Białostocczyźnie. 2 lipca 1948 r. został aresztowany przez UB. Przed grożącą mu karą śmierci uratował go wówczas Bolesław Piasecki, który poręczył za niego (Engelgard 2012; Dudek, Pytel 1990: 175).

O okolicznościach swego zwolnienia Jasienica pisał w „Pamiętniku” (1990: 143):

70

27 sierpnia 1948 r. zostałem uwolniony przez Dyrektora Dep[artamentu] Politycznego Min[isterstwa] Bezp[iecieństwa] Publicznego. Nie spodziewałem się tego wcale. Powiedziano mi: „Wyjdzie pan na wolność, zobaczymy, czy to się Ojczyźnie opłaci”. Nie podpisywałem żadnych zobowiązań. Nawet zobowiązania co do milczenia. Usłyszałem tylko: „Jest pan człowiekiem inteligentnym, i sam wie, że nie wolno zdradzać tajemnic śledztwa”. Nigdzie nie musiałem się meldować, nie ograniczano mej swobody ruchów, zastrzegając jednak tylko: „Mała prośba do pana: żeby pan był łaskaw za granicę nie wyjeżdżać”. O moje uwolnienie starał się ze wszystkich sił Bolesław Piasecki. Dowiedziałem się o tym zaraz po wyjściu z więzienia od mojej śp. Żony, z którą Bolesław Piasecki rozmawiał i którą poinformował o swoich zabiegach. Zaręczył on władzom, że nie należę do żadnej konspiracji.

Za skuteczną pomoc w sprawie Jasienicy dziękował Piaseckiemu Jerzy Turowicz w liście z 16 września 1948 r.: „Niech Pan wierzy, że umiemy ocenić wszystkie trudy, które Pan w tej trudnej sprawie poniósł, i zdajemy sobie dobrze sprawę z tego, że gdyby nie Pańska akcja, rzecz mogłaby wziąć obrót całkiem niepomysłny. Serdecznie dłoń Pańską ściskam. Szczerze oddany Jerzy Turowicz” (Żaryn 2015: 35).

PAX otoczył pomocą byłych żołnierzy AK i podziemia niepodległościowego. Ta niezwykle istotna kwestia bywa niekiedy marginalizowana. Zdzisław Szuba (2005: 17) przyznaje: „Dziś dziwię się nie tylko tym, którzy zajmowali się dziejami środowiska PAX, ale i samemu sobie,

jak mało interesowaliśmy się tą szczególną jego misją, jaką była pomoc potrzebującym, zagrożonym ludziom”.

Z kolei Jan Engelgard (2015a: 184–185) zwraca uwagę:

Kwestia Piasecki i „żołnierze wyklęci” wciąż jest tematem niezbyt chętnie podejmowanym. Tymczasem jest to historia nie znająca precedensu w dziejach Polski po 1945 roku. Bolesław Piasecki [...] sam o mały włos nie został „żołnierzem wyklętym”; jeszcze jesienią 1944 roku mówił, że trzeba się przyczaić w konspiracji i w momencie wybuchu III wojny światowej uderzyć od tyłu na Armię Czerwoną. W 1945 roku, po aresztowaniu i śledztwie, po zapoznaniu się z sytuacją wewnętrzną i międzynarodową – zmienił zdanie. Teraz priorytetem było „ratowanie biologicznej substancji narodu”. Żeby zrealizować ten postulat należało dążyć do rozładowania podziemia.

Engelgard (2015a: 185) podkreśla, że PAX „od początku stał się przystanią dla politycznych rozbitków, członków wszystkich praktycznie formacji podziemnych (wojennych i powojennych)”. Podaje, że w latach pięćdziesiątych w skład kierownictwa PAX-u wchodziło m.in.: 42 dawnych członków AK, 30 Konfederacji Narodu, 8 Stronnictwa Narodowego, 4 Chrześcijańskiej Demokracji, 2 PSL (Engelgard 2015a: 185).

Wielu ludzi trafiło do PAX-u niemal wprost z więzień Urzędu Bezpieczeństwa. Współpracownik Piaseckiego, Ryszard Reiff (2006: 83–84) pisał:

PAX nie mógł stać się więżą z kości słoniowej, odgradzoną od życia szlachetną ideologią, izolującą od spraw ludzkich i pomocy potrzebującym. Na pomocną dłoń czekały rzesze osób powiązanych wspólną walką w okresie okupacji, teraz narażonych na represje lub bezpośrednio po nich, pozbawionych oparcia, domu, pracy i urzędzenia się na wolności. Byliśmy wszyscy połączeni tysięcznymi nićmi wspomnień i solidarnością losu. [...] W miarę upływu czasu lokowaliśmy całe rzesze akowców, tępionych nawet po odbyciu kary wieloletniego więzienia.

Piasecki nie wymagał od nich, by zapisywali się do jego organizacji czy sympatyzowali z jego poglądami. Engelgard wspomina, że „nawet Ci, którzy nie zgadzali się z jego polityką, traktowali PAX jako swego rodzaju Arkę Noego. On zresztą nie wymagał od nikogo, kto się zgłaszał politycznych deklaracji czy politycznej aktywności. To były wolne decyzje każdego” (Engelgard 2015b: 255; Engelgard 2009: 12–13).

Grono tych, którzy nie będąc członkami PAX-u znaleźli zatrudnienie w pismach i przedsiębiorstwach paxowskich było liczne. Ugrupowanie Piaseckiego stało się oparciem przede wszystkim dla skazanych na karę śmierci żołnierzy Armii Krajowej: Witolda Kaźmierczaka, Jerzego Kaźmierskiego, Zbigniewa Rozmanita, Witalisa Skorupki, Witolda Szaniawskiego. Wśród ocalonych przez PAX jest też liczna grupa byłych

dowódców AK, m.in.: gen. Wojciech Borzobohaty – późniejszy prezes Światowego Związku Żołnierzy AK, kpt. Stanisław Dadelis, gen. Bolesław Nieczuja-Ostrowski, płk Józef Rokicki, płk Stanisław Szopiński, ppłk Tadeusz Sztumberk-Rychter, gen. Zbigniew Ścibor-Rylski. PAX udzielił również wsparcia delegatom Rządu RP na Kraj: mec. Antoniemu Pajdakowi oraz Józefowi Przybyszewskiemu, a także sporej grupie cichociemnych, m.in.: ppłk. Henrykowi Krajewskiemu, por. Władysławowi Maksysiowi, mjr. Franciszkowi Pukackiemu, płk. Tadeuszowi Runge, ppłk. Stanisławowi Sędziakowi, mjr. Jerzemu Sokołowskiemu, ppłk. Adamowi Szydłowskiemu, mjr. Stanisławowi Trądowskiemu (Szuba 2005: 17). Obejmując tych ludzi swoistym parasolem ochronnym Stowarzyszenie PAX ocaliło im życie i zapewniło źródło utrzymania oraz nie pozwoliło, by zostali zapomniani.

72

Wśród tych, którzy znaleźli wsparcie w PAX-ie były osoby, które w sposób szczególny dbały o zachowanie pamięci o żołnierzach wojennej i powojennej konspiracji. Do takich osób należał Andrzej Zagórski (1926–2007), żołnierz AK, po wojnie związany z organizacją Wolność i Niezawisłość. Przez wiele lat, do przejścia na emeryturę w 1981 r. był dyrektorem administracyjnym Zjednoczonych Zespołów Gospodarczych Stowarzyszenia PAX w Krakowie. W tym czasie, od początku lat sześćdziesiątych, gromadził dokumenty, kopie dokumentów, fotografie oraz relacje dotyczące wojennej i powojennej konspiracji niepodległościowej w Małopolsce w latach 1939–1956. Przez kilkadziesiąt lat skutecznie ukrywał swą kolekcję przed tajnymi służbami PRL. Zgromadził ponad 2500 relacji, około 25 000 stron dokumentów oryginalnych lub skopiowanych oraz ponad 4500 wycinków prasowych. Zbiór ten należy do jednych z największych tego typu kolekcji w Polsce. Jej główny zrąb obejmuje zagadnienia dotyczące dziejów i struktur Podokręgu AK Rzeszów oraz antykomunistycznej konspiracji w latach 1944–1956 ze szczególnym uwzględnieniem Małopolski. Korzystając ze swego zbioru Andrzej Zagórski publikował artykuły wspomnieniowe i pryczynekarskie poświęcone Armii Krajowej. Lista jego publikacji liczy blisko 250 pozycji, w tym siedem książek (Gąsiorowski, Kurtyka 2007: 7; Andrzej Zagórski..., 2015). Po 1989 r. kolekcja Zagórskiego stała się niezwykle cenna dla historyków i badaczy przywracających pamięć o żołnierzach wyklętych.

Książki przywracające pamięć

Ważną rolę w kultywowaniu pamięci odegrał Instytut Wydawniczy PAX. Wydając książki poświęcone historii najnowszej, poruszające

niewygodne i zakazane w PRL tematy, a także dzieła pisarzy katolickich, teologów i filozofów zachodnioeuropejskich przyczyniał się do zachowania dziedzictwa kulturowego i naukowego. Szczególnie zaś zasłużył się publikując pozycje służące rehabilitacji Armii Krajowej i przywracaniu pamięci o Powstaniu Warszawskim.

Zygmunt Lichniak pisał: „Poczynając (w roku 1957) od prac takich jak *Powstanie Warszawskie 1944* Adama Borkiewicza czy album *Dni Powstania* [autorstwa Jana Gruźewskiego i Stanisława Kopfa – przyp. CK] lub relacje Stanisława Podlewskiego o wydarzeniach sierpniowych (*Rapsodia żoliborska*) – poprzez relacje z obozów zagłady (np. Jana Domagały *Ci, którzy przeszli przez Dachau* lub *Wspomnienia z Oświęcimia* Czesława Wincentego Jaworskiego czy pracę *Dzieci polskie oskarżają*) – aż po relacje z walk żołnierza polskiego w kampanii wrześniowej i podziemnym ruchu oporu (by wspomnieć przykładowo książkę Melchiora Wańkowicza *Westerplatte, Hubalczycy* czy Włodzimierza Wnuka *Byłem z wami, Walka podziemna na szczytach*, a także Jerzego Łżywy *Wierchami Karpat*) Instytut Wydawniczy PAX brał współtwórczy udział w dokonaniu obrachunku z prawdą o II wojnie światowej i uczestniczył w bilansowaniu politycznych i patriotycznych doświadczeń z tego okresu” (Lichniak 1981a: 97–98).

Nakładem Instytutu Wydawniczego PAX ukazały się również prace: Wincentego Iwanowskiego *Wysilek zbrojny narodu polskiego w czasie II wojny światowej* (1961), Stanisława Podlewskiego *Przemarsz przez piekło*, Edwarda Serwańskiego *Hitlerowska polityka narodowościowa na Górnym Śląsku* (1963) oraz *Życie w powstańczej Warszawie. Sierpień – wrzesień 1944* (1965) a także *Wielkopolska w cieniu swastyki* (1970), Cezarego Chlebowskiego *Wachlarz. Monografia wydzielonej organizacji dywersyjnej Armii Krajowej: wrzesień 1941 – marzec 1943* (1983), Jerzego Tucholskiego *Cichociemni* (1984), Wojciecha Borzobohatego *Jodła* (1988) i szereg innych.

Ponadto, jak już wyżej wspomniano, publikowano również wspomnienia i pamiętniki byłych żołnierzy, wśród nich m.in.: Tadeusza Sztumbek-Rychtera *Artylerzysta – piechurem* (1966), Eugeniusza Dąbrowskiego *Szlakiem Jędrusiów* (1966), Bogusława Cierniewicza *Wrzesniowe drogi* (1969), Cezarego Chlebowskiego *Odlamki granatu* (1969), Zygmunta Waltera Janke *W Armii Krajowej – w Łodzi i na Śląsku* (1969), Ryszarda Czugajewskiego *Na barykadach, w kanałach i gruzach Czerniakowa* (1970), Jana Jokiela *Udział Polaków w bitwie o Anglię* (1968), Felicjana Majorkiewicza *Dane nam było przeżyć* (1972), Henryka i Ludwika Witkowskich *Kedywiaci* (1973). To tylko przykładowe tytuły, których lista jest długa (Małaszewski, Piasecka 1980; Szafrąńska 1989).

Według Lichniaka (1981a: 141) publikacje te traktowane były jako „oparta na realiach i dokumentach lekcja patriotyzmu, jako edukacja

narodu, pogłębiająca jego tożsamość i świadomość polskiej wspólnoty narodowej”.

Wartościowe okazały się badania i publikacje Jerzego Ślaskiego (1924–2002) – żołnierza Armii Krajowej, który walczył w oddziałach Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” na Lubelszczyźnie, natomiast po wojnie schronił się w PAX-ie i był długoletnim członkiem władz naczelnych Stowarzyszenia, ponadto redaktorem naczelnym pism „WTK” (1958–1970), a później „Słowa Powszechnego” (1980–1981) (Wernic 2002: 204–213). Był on autorem ważnych opracowań dotyczących II wojny światowej oraz podziemia niepodległościowego, m.in. sześciotomowego dzieła *Polska walcząca 1939–1945* wydanego po raz pierwszy przez Instytut Wydawniczy PAX w 1985 r. Warto zaznaczyć, że w 1996 r. opublikował w wydawnictwie Rytm kilkakrotnie wznawianą w kolejnych latach książkę *Żołnierze wyklęci*. Odtąd określenie użyte przez niego w tytule stało się niemal powszechnie używane w odniesieniu do żołnierzy antykomunistycznego podziemia niepodległościowego.

Wspomnieć należy, że oprócz książek historycznych Instytut Wydawniczy PAX wydawał również pozycje z zakresu literatury pięknej, literaturoznawstwa, religii, teologii, filozofii, psychologii, literatury społeczno-politycznej oraz sztuki. Nakładem IW PAX ukazały się dzieła m.in. Zofii Kossak-Szczuckiej, Marii Kuncewiczowej, Stanisława Cata-Mackiewicza, Romana Brandstaettera, Jana Dobraczyńskiego, Antoniego Gołubiewa, Teodora Parnickiego (Małaszewski, Piasecka 1980; Szafrąńska 1989).

74

Upamiętnianie Włodzimierza Pietrzaka

Stowarzyszenie PAX bez wątpienia zasłużyło się na polu upamiętniania osoby i dzieła Włodzimierza Pietrzaka (1913–1944), poległego w Powstaniu Warszawskim poety, prozaika, krytyka literackiego, związanego w czasie II wojny światowej z Konfederacją Narodu (Lichniak 1981b: 192). Instytut Wydawniczy PAX wydał wszystkie jego prace. Na łamach prasy paksowskiej publikowano liczne teksty poświęcone życiu i twórczości pisarza. Najbardziej znaną inicjatywą PAX-u w tym względzie było ustanowienie w 1948 r. Nagrody im. Włodzimierza Pietrzaka. W przemówieniu inauguracyjnym wygłoszonym z okazji wręczenia jej po raz pierwszy Bolesław Piasecki wyjaśniał: „powziąwszy inicjatywę nagrody, postanowiliśmy usymbolizować w jej nazwie człowieka, który w bardzo trudnych warunkach pokazał możliwości przezwyciężenia oporów zewnętrznych i wewnętrznych” (Piasecki 1981: 116).

Z kolei Wojciech Kętrzyński – jeden z najbliższych współpracowników Piaseckiego uhonorowany Nagrodą im. Włodzimierza Pietrzaka w 1951 r. odbierając wyróżnienie podkreślał (Księga o Nagrodzie... 1978: 67):

Droga Włodzimierza Pietrzaka, jakżeż piękna i jakżeż szlachetna, była drogą człowieka, który w poszukiwaniu prawdy borykał się ciężko. [...]. Jeśli jednak w przełomowych latach wojennych Włodzimierz Pietrzak – pisarz, literat, filozof, parał się polityką, chwycił za broń, działał w podziemiu, to czynił to dlatego, że wiedział, iż z dala od spraw swego narodu nie znajdzie swej prawdy wewnętrznej. Czynił to dlatego, by nie tylko sobie, lecz i innym w przyszłości stworzyć lepsze, łatwiejsze warunki życia i działania.

W skład pierwszego jury Nagrody im. Włodzimierza Pietrzaka wchodził: Jan Dobraczyński, Władysław Jan Grabski, Juliusz Nowak-Dłużewski, Szczepan Jeleński, ks. Piotr Oborski, Stanisław Pigoń i Władysław Tatarkiewicz. Zgodnie z ich werdyktem pierwszymi laureatami nagrody zostali: Jan Czekanowski, Hanna Malewska i Paweł Jasienica (Księga o Nagrodzie... 1978: 26; Lista jurorów... 1989: 277–279; Rostworowski 1968: 33).

Nagroda przyznawana była corocznie przez ponad cztery dekady przez Stowarzyszenie PAX za twórczość literacką, artystyczną, naukową oraz wybitne osiągnięcia w działalności formacyjnej, kulturalnej i społecznej. Obecnie przyznaje ją Stowarzyszenie Civitas Christiana. Jej laureatami byli m.in.: Aleksander Bocheński, Roman Brandstaetter, Stanisław Cat-Mackiewicz, Jan Dobraczyński, Jacek Kaczmarski, Alfons Klafkowski, Krzysztof Kolberger, Zofia Kossak-Szczucka, Zygmunt Kubiak, Maria Kuncewiczowa, Mieczysław Kurzyna, Gerard Labuda, Zygmunt Lichniak, Ryszard Manteuffel, Tadeusz Mazowiecki, Leszek Mądzik, Teodor Parnicki, Krzysztof Penderecki, Emanuel Rostworowski, Stefania Skwarczyńska, Stanisław Stomma, Stefan Stuligrosz, Jerzy Turowicz, Zygmunt Wojciechowski, Janusz Zabłocki, Krzysztof Zanussi, ks. Zygmunt Zieliński, Wiktor Zinn, ks. Mieczysław Żywczyński. Wspomnieć należy, że w gronie laureatów znaleźli się również wspomniani wyżej, ocaleni przez PAX żołnierze AK: Adam Borkiewicz, Cezary Chlebowski, Edward Serwański, Tadeusz Sztubmer-Rychter, Włodzimierz Wnuk. Nagroda przyznawana była również twórcom zagranicznym. Otrzymali ją m.in.: Tibor Csorba, Jean-Marie Domenach, Shūsaku Endō, Graham Green, Bruce Marshall, György Rónay (Lista laureatów... 1989: 280–283; Motas 2014: 550–551; Księga o Nagrodzie..., 1978; Księga o Nagrodzie..., 1981; Księga o Nagrodzie..., 1989).

Rola oddziałów PAX w przywracaniu pamięci

Ważną rolę odegrały oddziały terenowe PAX oraz oddziały prasy paksowskiej jako instytucje pielęgnujące pamięć zbiorową. Przykładowo w 1969 r. przy krakowskim Oddziale Stowarzyszenia PAX powstał Klub Czytelników „WTK”, który „postawił sobie za zadanie popularyzację dziejów polskiego oręża szczególnie w latach minionej wojny, krzewienie – przede wszystkim wśród młodzieży – wiedzy o walce i martyrologii narodu polskiego w latach 1939–[19]45, zbieranie dokumentacji dotyczącej ruchu oporu na terenie Polski Południowej oraz upowszechnianie ludowej obronności” (AZMUW-Kraków, Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Oddziału Stowarzyszenia PAX w Krakowie za 1969 rok).

W tym samym roku krakowski Klub „Życie i Myśl” zorganizował sympozjum historyczne. Pierwsza jego część poświęcona została kwestii „Historiografia polska II wojny światowej”, natomiast w czasie drugiej części skupiono się na zagadnieniu „Wysilek niepodległościowy ziemi krakowskiej w czasie okupacji hitlerowskiej” (AZMUW-Kraków, Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Oddziału Stowarzyszenia PAX w Krakowie za 1969 rok). Rok później podobne sympozjum zorganizowano w Tarnowie, podczas którego referaty wygłosili byli żołnierze AK: Marian Zagórniak – „Wysilek zbrojny Polaków w II wojnie światowej”, Stanisław Dąbrowa-Kostka – „Ruch oporu w Polsce południowej” i Andrzej Zagórski – „Martyrologia i walka duchowieństwa polskiego z okupantem niemieckim” (AZMUW-Kraków, Sprawozdanie z działalności Wojewódzkiego Oddziału Stowarzyszenia PAX w Krakowie za 1970 rok).

Działalność Stowarzyszenia PAX jako instytucji chroniącej byłych żołnierzy podziemia antykomunistycznego i podejmującej starania na rzecz pamięci o nich i ich dokonaniach była nie do zaakceptowania przez komunistyczny aparat represji. Kierownictwo MSW, analizując w 1958 r. sytuację w Stowarzyszeniu PAX, zwracało m.in. uwagę na to, by

operacyjnie wyjaśniać postawę b[yłych] członków band [sic!] NSZ-owskich, działaczy Stronnictw Narodowych i innych organizacji reakcyjnych działających w PAX-ie, którzy mogą wykorzystywać legalne możliwości zrzeszenia się w terenowych oddziałach PAX-u i pod tym płaszczkiem prowadzić wrogą działalność. Zadaniem naszym, w związku z powyższym, winno być objęcie rozpracowaniem tego rodzaju osób i ustalenie ich aktualnej działalności, postawy politycznej, kontaktów itp. W wypadkach stwierdzenia reakcyjnej działalności w ramach PAX-u, należy nam systematycznie meldować (IPN Kr 039/83, 1, Pismo do z-cy komendanta KP MO Służby Bezpieczeństwa w Proszowicach, Kraków, 14 V 1958 r., k. 11–12.).

Służba Bezpieczeństwa rozpracowywała Stowarzyszenie PAX, by czuwać nad jego poprawnością polityczną i wpływać na jego działalność. Starła się kontrolować poszczególnych działaczy środowiska, zakładając przeciwko nim sprawy ewidencyjno-obserwacyjne. Szczególnym zainteresowaniem bezpieczeństwa objęła zwłaszcza tych, którzy w przeszłości związani byli z ONR, NSZ, podziemiem akowskim, a także byłych działaczy PSL oraz członków Delegatury Rządu RP na Uchodźstwie, którzy stanowili dla władzy komunistycznej „element podejrzany” (IPN Kr 039/1, t. 9, Sprawozdanie za II-gi kwartał dotyczące aktywu katolickiego, Kraków 12 VI 1958 r., k. 144).

W dokumencie z 1 czerwca 1966 r. (IPN Kr 039/83, t. 1, Informacja, Kraków 1 VI 1966 r., k. 129–130) SB zwracała uwagę, iż prowadząc działania wobec PAX-u należy mieć na uwadze szczególnie dwa elementy:

1. Pamiętać należy, że właściwa oraz konsekwentna realizacja założeń programowych PAX-u może być bardzo pomocną i pożyteczną w polityczno-gospodarczej działalności PZPR. [...] 2. Jakkolwiek Pion IV Służby Bez[pieczeństwa] nie zajmuje się rozpracowaniem PAX-u jako organizacji, to jednak nie znaczy to, że nie należy posiadać pewnego rozeznania w zakresie tak wewnętrznej sytuacji, jak i poszczególnych członków, szczególnie zajmujących kierownicze stanowiska.

W związku z tym postulowano, by kontrolując operacyjnie PAX zmierzać do: „sprawdzania czy praktyczna działalność oddziałów powiatowych nie odbiega od założeń ideowo-programowych Stowarzyszenia PAX”. Wyjaśniano, że „chodzi szczególnie o to, aby wychwytywać ewentualne próby wykorzystania trybuny Stowarzyszenia do wrogich wypowiedzi”. Podkreślano, że „sylwetki szeregu członków PAX-u mogą budzić większe czy mniejsze zastrzeżenia ze względu na ich działalność w przeszłości, bądź aktualny stosunek do PRL”. Dlatego też kładziono nacisk na to, by „czuwać nad niedopuszczeniem, aby w szeregi Stowarzyszenia przenikali ludzie nieodpowiedni, mogący wywierać ujemny wpływ na działalność danego Oddziału”.

Służba Bezpieczeństwa była szczególnie wyczulona w tej kwestii. Zdarzało się bowiem, że podczas odczytów, prelekcji i sympozjów organizowanych przez oddziały powiatowe Stowarzyszenia PAX poruszano tematy, które były pomijane bądź też zakłamywane przez komunistyczną propagandę. Bezpieka odnotowała (IPN Kr 039/83, t. 1, Informacja, Kraków 1 VI 1966 r., k. 128) m.in., że wiosną 1966 r. w oddziale PAX-u w Bochni w czasie jednego z odczytów „dokonano całkowitej rehabilitacji AK oraz niektórych momentów sanacyjnej polityki”. Natomiast w oddziale oświęcimskim „podczas zebrań czy odczytów zdarzały się wrogie wypowiedzi i pytania w sprawie Katynia, wschodnich granic Polski”.

Stowarzyszenie PAX nie było zatem organizacją, którą można ocenić jednoznacznie. Mimo, że jawnie kolaborowało z władzami komunistycznymi to przyciemniało w swoje szeregi byłych żołnierzy Armii Krajowej, podziemia niepodległościowego oraz tych, którzy ze względu na działalność antykomunistyczną nie mogli znaleźć zatrudnienia. Prowadzony przez PAX Instytut Wydawniczy był w rządzonej przez komunistów kraju jedynym miejscem, gdzie na szeroką skalę mogły ukazywać się książki pisarzy katolickich, wydawnictwa religijne, takie jak modlitewniki, brewiarze, Pismo Święte i inne niezbędne w praktykowaniu życia religijnego pozycje, a także wspomnienia ludzi związanych z podziemiem akowskim. W ten sposób PAX odgrywał ważną rolę jako instytucja pamięci zbiorowej. Szczególnie pielęgnowano i dbano o zachowanie pamięci o żołnierzach Armii Krajowej oraz Powstania Warszawskiego. Ceną za to było poparcie udzielane przez PAX władzom komunistycznym, ale także pełna kontrola, jaką Stowarzyszenie zostało objęte przez tajne służby PRL.

Bibliografia

78

- Andrzej Zagórski (1926–2007), <http://ipn.gov.pl/o-ipn/nagroda-kustosz-pamieci-narodowej/rok-2002/andrzej-zagorski-19262007> [23 października 2015].
- Archiwum Zakładowe Małopolskiego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie (AZMUW-Kraków), sygn. SO II 5010 (2), Stowarzyszenie PAX. Oddział w Krakowie 1957–1985.
- Bankowicz, Bożena (1996), *W labiryncie wieloświatopoglądowości. Stowarzyszenie PAX między marzeniem a rzeczywistością*, [w:] Bożena Bankowicz, Antoni Dudek, *Ze studiów nad dziejami Kościoła i katolicyzmu w PRL*, Kraków: PiT, s. 53–71.
- Dudek, Antoni (2013), *Program Stowarzyszenia PAX. Realizm, koniunkturalizm czy utopia?*, „Politeja”, 3 (25), s. 69–78.
- Dudek, Antoni; Pytel, Grzegorz (1990), *Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej*, Londyn: Aneks.
- Engelgard, Jan (2015a), *Bolesław Piasecki 1939–1956*, Warszawa: Wydawnictwo Myśl Polska.
- Engelgard, Jan (2009), *PAX był dla wielu niczym Arka Noego*, „Myśl Polska”, 42, s. 12–13.
- Engelgard, Jan (2015b), *Piasecki zawsze myślał o Polsce – rozmowa z Janem Engelgardem* [w:] Jan Engelgard, *Bolesław Piasecki 1939–1956*, Warszawa: Wydawnictwo Myśl Polska, s. 251–260.
- Engelgard, Jan (2012), *Żołnierze wyklęci – PAX – Bolesław Piasecki*, <http://www.konserwatyzm.pl/artukul/3808/zolnierze-wykleci---pax---boleslaw-piasecki> [26 października 2015].
- Gąsiorowski, Teodor; Kurtyka, Janusz (2007), *Andrzej Zagórski (1926–2007)*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, 26–27, s. 5–37.
- IPN BU 01305/676, Piotrowski Kazimierz (oprac.), *Bolesław Piasecki. Prezes Stowarzyszenia PAX (życie i działalność)*, Warszawa 1986, Wydział II Biura „C”.

- IPN Kr 039/1, t. 9, Sprawozdania z pracy operacyjnej Wydziału III KWMO w Krakowie z lat 1957–1959 dotyczące rozpracowania duchownych świeckich i zakonnych oraz członków stowarzyszeń i organizacji katolickich, Sprawozdanie za II-gi kwartał dotyczące aktywu katolickiego, Kraków 12 VI 1958 r.
- IPN Kr 039/83, t. 1, Korespondencja Wydziału IV SB KWMO z Referatem SB KPMO w Proszowicach dotycząca działalności stowarzyszenia PAX.
- Jasienica, Paweł (1990), *Pamiętnik*, Kraków: Znak.
- Księga o Nagrodzie imienia Włodzimierza Pietrzaka (1948–1972)* (1978), Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Księga o Nagrodzie imienia Włodzimierza Pietrzaka (1973–1977)* (1981), Zygmunt Lichniak (oprac.), Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Księga o Nagrodzie imienia Włodzimierza Pietrzaka (1978–1987)* (1989), Zygmunt Lichniak (oprac.) Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Lichniak, Zygmunt (1981a), *Owocowanie książkami. Trzydzieści lat Instytutu Wydawniczego PAX*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Lichniak, Zygmunt (1981b), *Pietrzak Włodzimierz* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 26, z. 1, Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 192.
- Lista jurorów Nagrody im. Wł. Pietrzaka 1948–1987* (1989), [w:] Zygmunt Lichniak (oprac.), *Księga o Nagrodzie imienia Włodzimierza Pietrzaka (1978–1987)*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, s. 277–279.
- Lista laureatów Nagrody im. Wł. Pietrzaka 1948–1987* (1989), [w:] Zygmunt Lichniak (oprac.), *Księga o Nagrodzie imienia Włodzimierza Pietrzaka (1978–1987)*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, s. 280–283.
- Majchrowski, Jacek M. (1984), *Geneza politycznych ugrupowań katolickich. Stronnictwo Pracy, grupa „Dziś i Jutro”*, Paryż: Libella.
- Małaszewski, Adam; Piasecka, Małgorzata (oprac.) (1980), *Katalog 1949–1979*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Micewski, Andrzej (1978), *Współrzędzić czy nie kłamać? PAX i ZNAK w Polsce 1945–1976*, Paryż: Libella.
- Motas, Maciej (2014), *Włodzimierz Pietrzak (1913–1944). Patron nagrody Stowarzyszenia PAX*, [w:] *Sensus catholicus. Katolicy świeccy w Polsce Ludowej. Postawy – aktywność – myśl*, Radosław Ptaszyński, Tomasz Sikorski (red.), Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, s. 539–551.
- Piasecki, Bolesław (1981), *Kierunki 1945–1960*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Przetakiewicz, Zygmunt (1994), *Od ONR-u do PAX-u*, Warszawa: Książka Polska.
- Reiff, Ryszard (2006), *Archiwum Stowarzyszenia PAX. Publicystyka polityczna, T. I: Refleksje z pogranicza historii, ideologii i polityki Stowarzyszenia PAX*, Warszawa: Wydawnictwo Comandor.
- Rostworowski, Mikołaj (1968), *Słowo o Paxie 1945–1956*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Rudnicki, Szymon (1985), *Obóz Narodowo-Radykalny. Geneza i działalność*, Warszawa: Czytelnik.
- Szafrańska, Amelia (oprac. red.) (1989), *Książki Instytutu Wydawniczego PAX 1949–1989. Przewodnik*, Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.
- Szuba, Zdzisław (2005), *Gdzie są teczki ocalonych przez PAX?*, „Myśl Polska”, 8, s. 16–17.
- Wernic, Andrzej (2002), *Jerzy Ślaski – żołnierz Polskiego Państwa Podziemnego*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2, s. 204–213.
- Żaryn, Jan (2015), *Bolesław Piasecki – bez happy endu*, „Niedziela” nr 6, s. 3.

Cecylia Kuta, Ph.D. – a historian, working in the Institute of National Remembrance, the Cracow branch. Researches the organizations of lay Catholics after World War II, creative milieux and resistance in PPR. Published a number of academic and popular papers. Authored a.o. the monograph: *„Działacze” i „Pismaki”. Aparat bezpieczeństwa wobec organizacji katolików świeckich w Krakowie w latach 1957–1989.*

Abstract

The PAX Association derives from the environment concentrated around Bolesław Piasecki after World War II, and widely called today “Dziś i Jutro” group, from the name of a weekly periodical they have been publishing since 1945. It was formally registered on April 9th, 1952. This organization openly collaborated with the communist authorities. Despite this fact, it admitted into its ranks the former soldiers of the Home Army, the independence underground and those people, who couldn't find employment as a result of their anti-communist activity. The Publishing Institute run by the PAX Association was the only place in a communist country where, apart from the religious publications, a significant number of memoirs and books about the Home Army and the Warsaw Uprising could appear. In this way the PAX Association was taking care of the memory about the heroes, banned by the communist censorship.

80

Keywords

PAX Association, PAX Publishing Institute, Włodzimierz Pietrzak Award, doomed soldiers, memory